

Wydawałoby się, że pomnik Ludwika Zamenhofa w mieście, w którym w 1859 roku przyszedł na świat, to rzecz oczywista¹. Przyzwyczajiliśmy się do faktu istnienia w centrum miasta poświęconego wybitnemu lingwiście monumentu, który zwykle stanowi centralne miejsce publicznych obchodów rocznic związanych z życiorysem Zamenhofa i ruchem esperanto. Jednak bardzo mało współczesnych mieszkańców miasta wie, że droga do urzeczywistnienia idei uhonorowania pomnikiem wielkiego białostoczanina² była długa, zmutna i trudna, naznaczona marzeniami i ambitnymi planami, ale także obojętnością, a nawet niechęcią.

Łącznie starania o budowę pomnika Zamenhofa trwały czterdzieści trzy lata – od 1931 r., gdy zainicjowano projekt budowy pomnika autorstwa Abrahama Ostrzegi, do 1973 r., gdy odsłonięto istniejące do dziś popiersie autorstwa Jana Kucza. Między tymi skrajnymi datami, rozdzielonymi wyraźnie przez II wojnę światową, pojawiły się różne koncepcje pomnika, zmieniała się jego forma i gabaryty, lokalizacje, osoby, które podejmowały trud realizacji idei, pomysły na to, jak doprowadzić ją do szczęśliwego finału³. Patrząc jednak na starania trwające przeszło cztery dekady i na wieńczące je dzieło, trzeba dojść do wniosku, że jednocześnie chyba nigdzie na świecie zwolennicy języka esperanto mimo

licznych przeciwności losu nie byli tak zdeterminowani, jak w Białymstoku. Omówieniu tych działań poświęcony jest niniejszy referat.

Idea upamiętnienia Zamenhofa w formie pomnika wiąże się bezpośrednio z białostockim ruchem esperanckim⁴, którego stopień zaangażowania oraz siła przekłada się wprost na starania o pomnik, a także na jego formę, wielkość, wygląd i zawarte w nim idee. Podobnie jak historię ruchu esperanckiego, także dzieje idei budowy pomnika można podzielić na dwa wyraźnie różne okresy: międzywojenny 1919–1939 i okres Polski Ludowej 1944–1973.

Etap pierwszy – lata 1919–1939

Pierwsze trwałe formy upamiętnienia Ludwika Zamenhofa pojawiły się już w 1919 r., wraz z odrodzeniem ruchu esperanckiego po okresie okupacji niemieckiej (1915–1919) i przyłączeniu Białegostoku do odrodzonej Polski. Jakub Szapiro⁵, sekretarz Tymczasowego Komitetu Miejskiego, późniejszy prezes Białostockiego Towarzystwa Esperantystów (BTE), wybitny działacz esperancki, dziennikarz i tłumacz, wymusił w czerwcu 1919 r. na radnych miejskich zmianę nazwy ulicy, przy której urodził się Zamenhof, z ul. Jatkowej na Zamenhofa⁶. Nazwa ta, z przerwą w czasie II wojny światowej, funkcjonuje do dziś. Chociaż władze wojewódzkie zarejestrowały BTE dopiero w 1922 r.⁷, już rok wcześniej, w czasie Światowego Kongresu Esperanto w Pradze,

1 Ludwik Zamenhof doczekał się szeregu biografii i prac poświęconych jego dziełu oraz światopoglądowi, z których przede wszystkim warto wymienić: Privat (1957); Kraśko (1972: 121–147); Wiśniewski (1987); Cherpillod (1997); Banet-Fronalowa (2000); Romaniuk, Wiśniewski (2009); Korjenkov (2009); Romaniuk (2011: 21–41); Żelazny (2012).

2 W 2000 r. Radio Białystok, TVP Białystok i miejscowa redakcja „Gazety Wyborczej” ogłosiły plebiscyt, w którym głosami mieszkańców miasta miał zostać wyłoniony najwybitniejszy białostoczanin mijającego wieku. Głosowanie na 49 zaproponowanych postaci trwało dwa miesiące. Dało ono wynik, który był do przewidzenia – zdecydowaną większość punktów (6337) uzyskał Ludwik Zamenhof, zob. *Białostoczanin XX wieku* (2000: 8, 11–12).

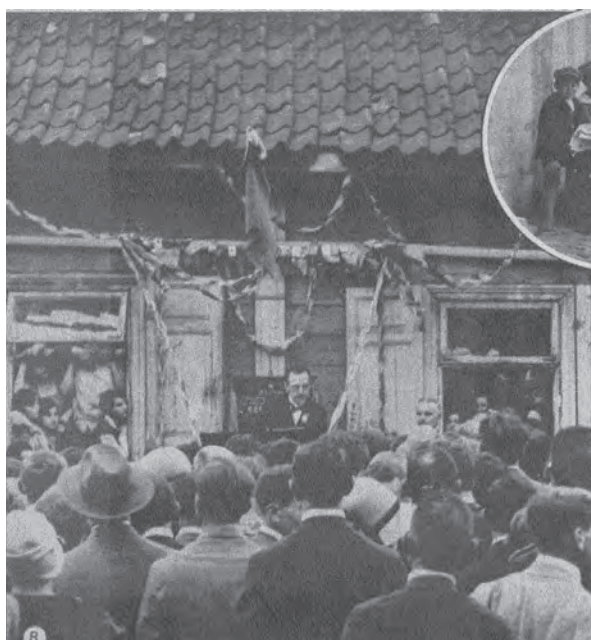
3 Szeroko na ten temat pisałem w książce: Wróbel (2013).

4 Najpełniejszy obraz działalności białostockich esperantystów w: Banet-Fronalowa (2003).

5 Wiśniewski (1988: 27–29); Wiśniewski (1921: 43–48).

6 Fragment protokołu z posiedzenia Tymczasowego Komitetu Miejskiego, przedrukowany w wydanym w 1923 r. przewodniku po Białymstoku autorstwa Jakuba Szapiro, zob. Szapiro (1923: 20).

7 Dziennik Urzędowy (1923: 5).

Il. 1 Uroczystość odsłonięcia pamiątkowej tablicy na domu, w którym urodził się Ludwik Zamenhof. Zdjęcie wykonał japoński fotograf esperantysta Toki Zenmaro, „Asahi Graph” 1928

Jakub Szapiro zgłosił pomysł ufundowania w Białymstoku tablicy pamiątkowej poświęconej Zamenhofowi, w związku z planami zorganizowania kolejnego kongresu w Warszawie. Zaczęto nawet zbiórkę pieniędzy na ten cel, ale zaplanowany na 1923 r. kongres warszawski nie doszedł do skutku⁸.

Pomysł pamiątkowej tablicy odłożono na pewien czas, co miało także związek z aktualną sytuacją ruchu esperanckiego w Białymstoku. Nie był on wówczas na tyle silny, aby móc przeprowadzić skuteczne i sprawne działania organizacyjne. Jednak w ciągu kolejnych kilku lat BTE zdołało znacząco rozwinąć swoją działalność, jego struktury okrzepły, a prace zaczęły spotykać się z życzliwą odpowiedzią ze strony mieszkańców miasta i władz miejskich. Dopiero stabilna pozycja BTE pozwoliła zaplanować na sierpień 1927 r. tzw. pierwszy pokongres – wspólny wyjazd do rodzinnego miasta Zamenhofa uczestników światowego kongresu esperanto, który miał się odbyć w Gdańsku w dniach 28 lipca–4 sierpnia 1927 r. Przy tej okazji miejscowe Towarzystwo wystarało się u władz miejskich o poparcie pomysłu zarówno pokongresu, jak i urzeczywistnienia w jego ramach idei umieszczenia pamiątkowej tablicy na domu, w którym urodził się Zamenhof. Pokongres spotkał się z dużym poparciem wielu środowisk

⁸ *Esperanto* (1921: 4).

i trzeba przyznać, że zakończył się sukcesem. Ufundowana przez magistrat tablica⁹ zawisła na frontowej ścianie domu w obecności zgromadzonych przedstawicieli władz państwowych, samorządowych i tłumów esperantystów z całego świata¹⁰ (łącznie około 1000 osób¹¹) (il. 1).

Sukces zdecydowano się powtórzyć w 1931 r., gdy na sierpień tego roku zaplanowano 23. Światowy Kongres Esperanto w Krakowie. Także i tym razem BTE podjęło trud zorganizowania pokongresu w Białymstoku, który spotkał się ponownie z silnym poparciem władz miejskich i wojewódzkich. Już w 1930 r. powołano Honorowy Międzynarodowy Komitet Drugiego Pokongresu¹² oraz miejscowy Honorowy Komitet Organizacyjny. Nad całością przedsięwzięcia protektorat rozciągnął wojewoda białostocki Marian Zyndram-Kościałkowski¹³. W ramach działalności Komitetu Jakub Szapiro, zachęcony sukcesami minionych lat oraz silną pozycją BTE, zorganizował Komitet Budowy Pomnika Ludwika Zamenhofa. W grudniu 1930 r. Komitet złożył na ręce prezydenta miasta Hermanowskiego memoriał w sprawie organizacji pokongresu i budowy pomnika Zamenhofa. Petycja spotkała się z poparciem władz miasta, toteż nic nie stało na przeszkodzie, żeby zorganizować pokongres i planować monument poświęcony Zamenhofowi¹⁴.

⁹ *O czym ojcowie miasta radzili* (1927: 4); *Przygotowania do zjazdu* (1927: 4).

¹⁰ *Jakich gości* (1927: 4); *Kto przyjedzie* (1927: 4); *Zjazd pokongresowy* (1927: 4); *Zjazd pokongresowy* (1927a: 4); *Echa zjazdu* (1927: 4); *Internacia Postkongreso Esperantista* (1927).

¹¹ Według tygodniowego sprawozdania sytuacyjnego wojewody białostockiego za okres od 7 do 13 VIII 1927 r. APB, UWB 1919–1939 (sygn. 37: k. 157v–158).

¹² W skład komitetu weszli m.in. prezes Polskiej Delegacji Esperanckiej prof. Odo Bujwid, prezes Akademii Językowej Esperanckiej prof. Theophile Cart, prof. Uniwersytetu Genewskiego i były delegat Ligi Narodów dr Edmond Privat, były generalny wicesekretarz Ligi Narodów oraz senator dr Inazo Nitobe z Tokio.

¹³ *Intervujo kun Białystok* (1931: 3–4). Wśród organizatorów znaleźli się wicewojewoda Czesław Zawistowski, komendant białostockiego garnizonu pułkownik Zygmunt Kmicic-Skrzyński, prezydent miasta Wincenty Hermanowski, wiceprezydenci miasta dr Maksymilian Ziemilski, dr Aleksander Rajgrodzki i dr Zygmunt Siemaszko, przewodniczący rady miejskiej prof. Roman Młyński, starosta Jan Mieszkowski, inspektor szkolny Mieczysław Jurecki, przewodniczący gminy żydowskiej Hersz Kahan, redaktorka „Dziennika Białostockiego” Maria Lubkiewicz, redaktor „Unzer Lejbn” Pejsach Kapłan, honorowa członkini Białostockiego Towarzystwa Esperantystów Berta Mejłach, współzałożyciel towarzystwa Falk Kempner, przewodniczący Białostockiego Związku Wielkiego Przemysłu Oswald Trylling oraz Kazimierz Rygiert i Franciszek Grosser.

¹⁴ *Memoriał* (1930: 5). W preliminarzu budżetowym na rok 1932/1933 odnotowano, że w poprzednim 1931 r. Komitetowi Budowy Pomnika dr Zamenhofa udzielono 500 zł subsydium, które w 1932 r.

W styczniu 1931 r. Marian Zyndram-Kościałkowski mówił o pomniku Doktora Esperanto, zaś w maju tego roku po raz pierwszy wspomniano, że autorem dzieła *Wieża Babel* jest warszawski artysta rzeźbiarz Abraham Ostrzeża¹⁵. Nie udało mi się ustalić, w jaki sposób wybrano autora pomnika – czy był to efekt konkursu, czy też indywidualnego zlecenia, przekazanego cenionemu w kraju rzeźbiarzowi, znanemu zapewne członkom komitetów organizacyjnych. W każdym razie początkowo monument planowano ustawić na terenie parku im. Księcia Józefa Poniatowskiego, ale władze wojewódzkie ostatecznie wskazały skwer przed wejściem głównym na teren parku 3 Maja, u zbiegu ulic Świętojańskiej, Piwnej i 11 Listopada¹⁶. Pomnik zaprojektowany przez Ostrzeżę był dosłownie ogromny (12 m wysokości), więc i ogromne były potrzeby finansowe, żeby go zrealizować (starano się o datki już przed kongresem w Gdańsku). Nie było jednak żadnych szans na urzeczywistnienie pomnika w tak krótkim czasie, dlatego punktem kulminacyjnym wydarzeń drugiego pokongresu miała być uroczystość wmurowania kamienia węgielnego pod przyszły pomnik autorstwa Ostrzeży.

12 sierpnia 1931 r. w obecności władz samorządowych oraz przedstawicieli ruchu esperanckiego z całego świata złożono do murowanego fundamentu szklaną tubę pokrytą cyną, w której złożono pergaminowy akt erekcyjny wykonany przez miejscowego artystę Jerachmila (Ichiela) Tynowickiego¹⁷.

Idea pomnika Abrahama Ostrzeży nie została urzeczywistniona z kilku różnych powodów. Pomijając oczywistą kwestię II wojny światowej, jednym z najważniejszych był bez wątpienia brak środków finansowych, spływających do BTE coraz mniejszym strumieniem wraz z upływem czasu od chwili wmurowania kamienia węgielnego. Co więcej, wydarzenia „okołopomnikowe” rozegrały się w bardzo trudnym okresie, gdy świat, a wraz z nim i Polska, przeżywał ogromny kryzys gospodarczy, którego najgorsze chwile miały jeszcze nadejść. Ważną kwestią były też niewątpliwie trudności w zamknięciu budżetu miasta, które doprowadziły do dymisji aktualnych władz samorządowych i ustanowienia komisarza rządowego w osobie Seweryna Nowakowskiego.

Rada Miejska postanowiła podnieść do wysokości 1500 zł. APB, AMB (sygn. 120: 56–57).

15 *W rodzinnym mieście* (1931: 4).

16 *Pomnik Twórcy Esperanta* (1931: 4).

17 *Drugi Pokongres* (1931: 4).

Wreszcie końcówka lat trzydziestych XX w., a zwłaszcza okres po śmierci Józefa Piłsudskiego, charakteryzował się eskalacją nastrojów antysemickich.

Nie wszyscy w Białymstoku byli zresztą przychylni budowie pomnika, a przynajmniej – wzniesieniu go w ustalonym miejscu. Dowodzi tego chociażby opinia ks. Adama Abramowicza z parafii św. Rocha z 1932 r. Duchowny stwierdzał, że pomnik „wyznawców Zamenhofa” nie może powstać we wskazanym miejscu ze względów „etycznych”, gdyż stanie on przed aleją, na środku której znajduje się pomnik obrońców Białegostoku, poległych w walkach o miasto w 1920 r. Pomnik Zamenhofa nie mógłby być ważniejszy od pomnika poległych żołnierzy¹⁸. Głos ten należy traktować nie tyle jako wyraz sprzeciwu wobec samego pomnika, ile jego lokalizacji, wyrażony przez reprezentanta pewnej grupy społecznej ówczesnego miasta. Trudno więc uznawać opinię ks. Abramowicza za odzwierciedlenie ogólnych tendencji panujących w tym czasie w mieście i jednoznacznie decydujących o niepowodzeniu przedsięwzięcia z 1931 r.

Etap drugi – lata 1944–1973

Po II wojnie światowej ruch esperancki trzeba było odbudowywać od podstaw i jednocześnie przekonywać nowych mieszkańców Białegostoku do idei Zamenhofa. Dlatego też przez pierwsze lata po 1944 r. ruch esperancki był słaby, ale i w kolejnych dekadach ulegał różnego rodzaju fluktuacjom związanym z zaangażowaniem tworzących go osób. Od tego też zależał aktualny stopień realizacji budowy pomnika Zamenhofa. Nikt jednak nie miał wątpliwości, że w mieście powinien takowy powstać, otwarte pozostawały jednak kwestie kiedy i w jakich okolicznościach. Okres lat 1944–1973 charakteryzuje się tym, że – inaczej niż przed 1939 r. – chęć upamiętnienia Zamenhofa powracała w zasadzie wyłącznie w chwilach zbliżania się obchodów kolejnych rocznic ważnych wydarzeń z życia Zamenhofa i związanych z językiem esperanto. Organizowane przy tej okazji imprezy zachęcały różne środowiska do popierania idei budowy pomnika lub przygotowania innej formy upamiętnienia wielkiego białostoczanina, za każdym razem przybliżając ideę pomnika ku spełnieniu.

18 Abramowicz (1932: 6–7).

Il. 2 Tablica wykonana przez Stanisława Wakulińskiego, zawieszona we wrześniu 1957 r. na budynku Wyższej Szkoły Inżynierskiej, postawionym w miejscu zajmowanym przed 1939 r. przez dom, w którym urodził się Ludwik Zamenhof, fot. Wiesław Wróbel

Pierwszy krok w kierunku upamiętnienia Zamenhofa w nowym, odbudowującym się Białymstoku, nastąpił w 1957 r., w czterdziestą rocznicę śmierci Doktora Esperanto. W czerwcu tego roku na posiedzeniu Prezydium MRN wyłoniono Komitet Budowy Pomnika Ludwika Zamenhofa, na czele którego stanął przewodniczący Prezydium MRN Bogdan Załuski¹⁹. Przewidywano, że pomnik powinien stanąć w Białymstoku w 1959 r., w setną rocznicę narodzin Zamenhofa oraz przy okazji zaplanowanego na ten rok 44. Światowego Kongresu Esperanto w Warszawie. W pierwszej jednak kolejności we wrześniu 1957 r., bez wielkiej pompy, na budynku Wieczorowej Szkoły Inżynierskiej, która stała w miejscu, gdzie niegdyś znajdował się dom Zamenhofa,

19 APB, PMRN w Białymstoku (sygn. 359, k. 92–98). Skład osobowy Komitetu Budowy Pomnika Ludwika Zamenhofa: przewodniczący komitetu Bogdan Załuski (przewodniczący Prezydium MRN), zastępca przewodniczącego Leokadia Soroko (sekretarz Prezydium MRN), członkowie Komitetu – Jan Czaplą (zastępca przewodniczącego Prezydium MRN), Leon Kłodecki (przewodniczący białostockiego oddziału Polskiego Związku Esperantystów), Andrzej Rajski (prezes zarządu głównego PZE), Isaj Dratwer (sekretarz zarządu głównego PZE), Hanna Hoffman (Polskie Radio), Józef Kowalski (literat), Stanisław Szydłowski (literat), Stanisław Wakuliński (artyista rzeźbiarz), Józef Gniatowski (Prezes Związku Artystów Plastyków), Ireneusz Boliński (przewodniczący Komitetu Odbudowy Białegostoku), Paweł Brzeziński (kapitan Wojska Polskiego), Ludomir Szubzda (przewodniczący Komisji Kultury), Jerzy Szczucki (członek Komisji Kultury), Stanisław Legieżyński (rektor Akademii Medycznej w Białymstoku), Marian Poniatowski (rektor Wyższej Szkoły Inżynierskiej), Jerzy Gołoński (kierownik Wydziału Zdrowia Prezydium MRN), Maria Nowakowska (kierownik Wydziału Oświaty Prezydium MRN), Bolesław Ościłowski (kierownik Wydziału Oświaty Prezydium WRN), Michał Bałasz (kierownik Wydziału Architektury i Budownictwa Prezydium MRN), Edward Czarkowski (kierownik Wydziału Kultury Prezydium MRN), Magdziak (przewodniczący Komisji Porozumiewawczej Związków Zawodowych), Janicki (Wojewódzki Związek Nauczycieli Polskich).

zawieszono pamiątkową tablicę autorstwa Stanisława Wakulińskiego²⁰ (il. 2).

Już w sierpniu 1958 r. planowano, że po 44. Światowym Kongresie Esperanto w Warszawie delegacja uczestników uda się do Białegostoku celem złożenia kamienia węgielnego pod budowę pomnika. Od początku 1959 r. trwał konkurs na projekt pomnika. Zakończył się on 29 lipca 1959 r., ale wyniki nie zadowolili jury, dlatego na ostateczną formę monumentu trzeba było jeszcze poczekać. Tymczasem wskazano miejsce uroczystości – kamień węgielny miał być wmurowany pod przyszły pomnik na skwerze przy ówczesnych ulicach Icchoka Malmeda, Małorzaty Fornalskiej i Spółdzielczej, gdzie jeszcze przed 1939 r. istniała gęsta zabudowa mieszkalna.

Pokongres odbył się 6 sierpnia 1959 r. Do Białegostoku przybyło ponad pięciuset esperantystów z czterdziestu dwóch krajów. Na czele delegacji stał prof. Giorgio Canuto, przewodniczący Światowego Związku Esperantystów, który wmurował kamień węgielny pod pomnik, a także uczestniczył w odsłonięciu tablicy pamiątkowej na Szkole Podstawowej nr 23 (przy alei 1 Maja), której nadano imię Ludwika Zamenhofa²¹. Nie było więc wątpliwości, że idea upamiętnienia Doktora Esperanto w Białymstoku ma się bardzo dobrze: po 1944 r. utrzymano nazwę ulicy Zamenhofa, powołano komitet budowy pomnika, sfinansowano tablicę w miejscu domu Zamenhofa, nadano szkole podstawowej jego imię oraz zainicjowano budowę pomnika poprzez wmurowanie kamienia węgielnego. Entuzjazm lat 1957–1959 okazał się jednak chwilowy i szybko uległ osłabieniu wraz z upływem czasu.

14 marca 1960 r. w Warszawie ogłoszono wyniki konkursu na projekt białostockiego monumentu Zamenhofa. Jury złożone z przedstawicieli PZE, ministra kultury i sztuki oraz Miejskiej Rady Narodowej Białegostoku (MRN) wyłoniło trzy zwycięskie prace, autorstwa Seweryna Jasińskiego, Stanisława Lisowskiego i Tadeusza Siekluckiego. Wybrano ostatecznie projekt Stanisława Lisowskiego. Jak pisał Kazimierz Tymiński na łamach „Pola Esperantisto”, komitet pomnika ogłosił zwycięstwo właśnie tej koncepcji, gdyż przede wszystkim pasowała ona do miejsca, w którym miał stanąć pomnik (trójkątny skwer), a także najpełniej oddawała

20 O pracach esperantystów (1957: 4); *Dziś odsłonięcie tablicy* (1957: 7).

21 APB, PMRN w Białymstoku (sygn. 563, k. 161–162, 171, 180); APB, PMRN w Białymstoku (sygn. 362, k. 172); *Miasto Zamenhofa* (1959: 1).

„idee Doktora Esperanto” (il. 3). Pozostałe projekty, pomimo ich awangardowej i nowoczesnej formy, nie spełniły zdaniem jury obu powyższych warunków²². Podobnie jak w 1931 r., także i w 1960 r. pomnik stał się zakładnikiem samego siebie. Żeby go wykonać, trzeba było ponownie pokonać bardzo trudną barierę – kwestie finansowe. Pomnik autorstwa Stanisława Lisowskiego, zaplanowany jako pięciometrowej wysokości monument, miał być wykonany z drogiego marmuru, co w sposób bezpośredni przekładało się na koszt. Prace miejscowego oddziału Polskiego Związku Esperantystów były bardzo opieszale, pozbawione impetu, na co nakładało się nikłe zainteresowanie nauką języka oraz brak lokalu, w którym Związek mógłby realizować swoje cele. Często dochodziło do zmiany władz oddziału, liczba członków oscylowała wokół 50 osób, nie potrafiono uzyskać poparcia władz miejskich, których nie było stać na tak dużą inwestycję (czy też nie były nią po prostu zainteresowane). Pieniądze na budowę pomnika także spływały z całego świata bardzo wolno. Nic dziwnego więc, że kwestia ostatecznego wystawienia monumentu nieustannie odsuwała się w czasie. Najpierw wyznaczano termin na 1963 r. Następnie mówiono o roku 1964 r. W roku 1964 przewodniczący Prezydium MRN i jednocześnie szef Komitetu Budowy Pomnika wyraźnie podkreślał, że koszty budowy pomnika są ogromne, dlatego wsparcie ze strony władz miasta i partii jest niemożliwe. Jeszcze w tym samym roku rozpoczęto kampanię zachęcającą do wpłacania datków na budowę poprzez zakup cegiełek (24 zł/1 dolar), licząc na to, że pomnik stanie w 1965 r. Ale i to nie przyniosło spodziewanych rezultatów. Znow próbowano datę wybudowania pomnika przesunąć na kolejny rok, ale w 1966 r. na koncie związku było ledwie 2000 zł²³.

Równocześnie Helena Sawczuk-Nowara przygotowała projekt zagospodarowania skweru oraz posadzki i postumentu wokół pomnika, zaakceptowany przez Komitet Budowy Pomnika w 1966 r.²⁴ Pomnik autorstwa Stanisława Lisowskiego miał być usytuowany frontem do ulicy Malmeda. Od tyłu miał go zasłaniać szpaler z drzew iglastych. Architekt zaproponowała likwidację centralnie usytuowanego klombu i wprowadzenie w jego miejscu trapezowego placu z szarej kostki granitowej. Postument pod pomnik Zamenhofs

Il. 3 Zwycięski projekt pomnika Ludwika Zamenhofs autorstwa Stanisława Lisowskiego z 1960 r. Ze zbiorów Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku

miał mieć formę sześcianu z ciosanego granitu o wymiarach 1,45 × 1,45 m i stanąć na okrągłej płycie o średnicy 6 m, ułożonej z polerowanych płyt granitowych z Dolnego Śląska, z zaznaczonym w posadzce ciemnograniowym ornamentem w formie esperanckiej gwiazdy lub promieni rozchodzących się w dziewięciu kierunkach od pomnika. Do monumentu miały prowadzić cztery proste alejki wysypane żwirem i ograniczone krawężnikami (il. 4).

Ostatnia próba realizacji pomnika w formie zaproponowanej przez Stanisława Lisowskiego przypada na rok 1967, w związku z kolejnymi rocznicami śmierci Zamenhofs i wydania „pierwszej książki”. Ówczesny przewodniczący Prezydium MRN Zenon Bezubik w rozmowie z redaktorem „Gazety Białostockiej” stwierdził:

[Zenon Bezubik]: Po uroczystym wmurowaniu aktu erekcyjnego rozpoczęliśmy robocze posunięcia, które koncentrowały się wokół gromadzenia społecznych środków na pokrycie kosztów związanych z budową. Z rozproszonych, specjalnie w tym celu wydanych cegiełek uzyskaliśmy około 400 tys. złotych. Poza tym Miejska Rada Narodowa w Białymstoku przeznaczyła na ten cel

²² Tymiński (1960: 4–5). O autorze projektu pomnika szerzej: *Słownik artystów plastyków* (1972: 321).

²³ Szczegółowo ten okres omówiłem w książce: Wróbel (2013: 53–71).

²⁴ APB, DUUM, Skwer przy ul. Malmeda (1965).

Il. 4 Projekt przebudowy skweru przy ul. Malmeda na potrzeby pomnika Ludwika Zamenhofa, wykonany przez inż. arch. Helenę Sawczuk-Nowarę w 1964 r. i zaakceptowany przez władze miejskie w 1965 r. Ze zbiorów Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku

50 tys. zł, wpłynęło również nieco funduszków od esperantystów z innych krajów, m.in. prof. Mortire z Francji przesłał cenne drzeworyty, które sprzedano za 8464 zł. [Redakcja]: Czy suma ta jest już wystarczająca? [Zenon Bezubik]: Och, nie. To dopiero połowa funduszy, potrzebujemy jeszcze około 500 tysięcy złotych i co tu dużo mówić, liczymy przede wszystkim na ofiarność społeczeństwa białostockiego. Chciałbym podziękować tu wszystkim dotychczasowym ofiarodawcom i prosić instytucje o przekazywanie na ten cel dalszych dotacji, w granicach możliwości, a szkoły o nasilenie akcji rozprowadzania cegiełek. Miło mi poinformować społeczeństwo naszego miasta o pięknym goście Wojewódzkiego Związku Spółdzielni Pracy, w którego imieniu prezes Włodzimierz Pugawko zadeklarował na budowę pomnika dr. Ludwika Zamenhofa sumę 100 tys. zł. Również prezes Anatol Pieniążek zawiadomił, że Wojewódzki Związek Spółdzielni Inwalidów przekaże na ten cel 20 tys. zł²⁵.

25 *Czy w tym roku stanie pomnik* (1967: 6).

Bezubik nie tracił więc nadziei, że jego apel pozwoli szybko zebrać brakującą kwotę – rozpoczęła się akcja zbiórki pieniędzy w szkołach, zakładach pracy, przedsiębiorstwach, która jednak wraz z upływem czasu znów ulegała osłabieniu²⁶. Rok 1968 przerwał w zasadzie starania, wydawało się, że nie będzie możliwości realizacji pomnika Lisowskiego; przypieczętowaniem tej sytuacji były wydarzenia Marca 1968 r. i kwestia „wypędzenia Żydów” w związku z „Deklaracją Solidarności” Układu Warszawskiego z państwami arabskimi w czasie wojny sześciodniowej. Końcówka lat sześćdziesiątych XX w. przyniosła więc pogrzebanie idei wypracowanej w latach 1959–1960. Forma pomnika zdezawuowała się na tyle, że w oczach ówczesnych władz miejskich propozycja Lisowskiego była co najmniej „dziwactwem”²⁷. Pozostały z niej tylko dwie rzeczy – nieustanna świadomość konieczności budowy pomnika oraz ustalona lokalizacja.

Powrót do kwestii pomnika nastąpił jednak stosunkowo szybko, bo na początku lat 70. XX w. W nieznanym do końca okolicznościach podjęto decyzję o przeprowadzeniu nowego konkursu. Wydaje się, że już wówczas zdecydowano o zupełnie nowej formie pomnika, która odpowiadałaby możliwościom finansowym środowiska – przyjęto, że powinien być on o wiele mniejszy. Przebiegu i efektów konkursu nie znamy, ale zdaje się, że nie przyniósł rozstrzygnięć. Dlatego zdecydowano rozwiązać problem poprzez pozyskanie przychylności władz miejskich i państwowych, w tym przede wszystkim Ministerstwa Kultury. Istotną rolę w tym zakresie odegrała Krystyna Szczudło, od 1971 r. pełniąca funkcję kierownika Wydziału Kultury MRN, przez co także członka Komitetu Budowy Pomnika Ludwika Zamenhofa w Białymstoku²⁸, która okazała się owym brakującym ogniwem między esperantystami a władzami państwowymi. Jej zaangażowanie pozwoliło na wszczęcie budowy pomnika w długofalowe projekty rozwoju miejskiej kultury. 28 czerwca 1972 r., po długiej i burzliwej dyskusji w trakcie zebrania MRN, została podjęta uchwała XIX/130/72 *W sprawie Programu Rozwoju Kultury na terenie miasta Białegostoku w latach 1972–1980*. Obszerny dokument podzielony został na kilka kategorii kulturalnych,

26 *Na budowę pomnika* (1967: 8); *Na budowę pomnika* (1967a: 6); *W hołdzie Zamenhofowi* (1967: 6); *Na budowę pomnika* (1967b: 8); *Na budowę pomnika* (1967c: 8); *Na budowę pomnika* (1967d: 6); *Na budowę pomnika* (1967e: 8); *Al ĉiuj Esperantistoj!* (1967: 22).

27 Fakt ten odnotowano w sprawozdaniu z inspekcji oddziału PZE, zob. Banet-Fornalowa (2003: 96).

28 APB, PMRN w Białymstoku (sygn. 348, k. 119).

wśród których znalazł się punkt dotyczący popularyzacji sztuk plastycznych, w tym i rzeźby. Uchwała nie zawierała bezpośrednich odniesień do pomnika Ludwika Zamenhofs, zakładała jedynie opracowanie planu zagospodarowania miasta formami rzeźbiarskimi przy współpracy z artystami. 13 października 1972 r. uszczegółowiono ustalony w czerwcu program i jednocześnie sporządzono *Plan zabezpieczenia realizacji uchwały nr XIX/130/72*. W odniesieniu do paragrafu czwartego, dotyczącego sztuk plastycznych, w punkcie dwunastym odnotowano krótko: „wybudowanie pomnika L. Zamenhofs, 1973 r.” Realizatorem tego planu miał być Miejski Komitet Budowy Pomnika Ludwika Zamenhofs, natomiast osobą odpowiedzialną uczyniono Krystynę Szczudło²⁹.

Już na przełomie 1971 i 1972 r. Ministerstwo Kultury zleciło wykonanie projektu popiersia Zamenhofs młodemu warszawskiemu rzeźbiarzowi Janowi Kuczowi, prawdopodobnie jako nagrodę za zwycięstwo w jednym z ówczesnych konkursów plastycznych³⁰. W każdym razie w ciągu całego 1972 r. Szczudło czyniła intensywne starania wokół zabezpieczenia środków finansowych na przebudowę skweru przy ulicy Malmeda oraz przygotowanie postumentu i odlewu rzeźby. W październiku 1972 r. trwały już prace budowlane i porządkowe³¹. W styczniu 1973 r. Szczudło złożyła w Prezydium MRN sprawozdanie z wykonania poleconych jej zadań w ramach uchwał z czerwca i października 1972 r. W interesującej nas kwestii odnotowała:

w ramach działania Międzynarodowego Społecznego Komitetu Budowy Pomnika Ludwika Zamenhofs zostały wykonane następujące prace: 1) projekt i realizacja zagospodarowania skweru w rejonie ulicy Spółdzielczej, Fornalskiej i Malmeda, 2) wybudowanie cokołu z granitu, 3) wykonanie rzeźby popiersia L. Zamenhofs przez artystę rzeźbiarza Jana Kucza, 4) wykonanie odlewu popiersia w brązie. Przewidywany termin odsłonięcia pomnika w 56. rocznicę śmierci twórcy języka esperanto – kwiecień 1973 r.³²

Być może duże znaczenie w przewyciężeniu pomnikowego impasu miała zmiana nie tylko skali pomnika, ale także rządzących w mieście i regionie władz partyjnych.

29 APB, PMRN w Białymstoku (sygn. 167, k. 372, 417).

30 APB, PMRN w Białymstoku. (sygn. 349, k. 11, 52–55). O autorze popiersia Zamenhofs: *Słownik artystów plastyków* (1972: 292); Kucz (2001: 68–76); Kucz (2008: 8).

31 *Na razie Pomnik* (1972: 8).

32 APB, PMRN w Białymstoku (sygn. 386, k. 52).

Il. 5 Uroczystość odsłonięcia pomnika Ludwika Zamenhofs, 14 kwietnia 1973 r. Ze zbiorów Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku

Po reportażu Edwarda Redlińskiego opublikowanego w „Kulturze” w lutym 1971 r. zdjęto z urzędu wieloletniego I sekretarza Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Białymstoku Arkadiusza Łaszewicza (funkcję pełnił w latach 1956–1972)³³. Zastąpił go przeniesiony z Warszawy młody i energiczny Zdzisław Kurowski. Okres jego trzyletnich rządów nazwano później „białostockim przyspieszeniem”. Jednym z najbardziej spektakularnych osiągnięć tego czasu była organizacja Dożynek Centralnych w Białymstoku 2 września 1973 r., na które miał przybyć Edward Gierek. Miasto od końca 1972 r. intensywnie przygotowywało się do przyjęcia I sekretarza KC PZPR, m.in. poprzez liczne remonty i renowacje budynków. Przebudowano stadion „Gwardii”, dokończono trwającą od lat budowę drugiego ujęcia wody dla Białegostoku, inwestowano w nowe obiekty, np. „spodki” przy ulicy św. Rocha czy „okrągłaki” przy ulicy Akademickiej, budynki wystawowe, dom handlowy „Central”, amfiteatr, rondo przy ulicy Zwycięstwa³⁴. Miasto ozdobiono szeregiem instalacji artystycznych i pomników „dożynekowych”. W ciąg tych zdarzeń wpisał się także z łatwością pomnik Ludwika Zamenhofs.

Czterdzieści dwa lata po wmurowaniu kamienia węgielnego pod *Wieżę Babel* i szesnaście lat po utworzeniu nowego Komitetu Budowy Pomnika, 14 kwietnia 1973 r., w pięćdziesiątą szóstą rocznicę śmierci Ludwika Zamenhofs, odsłonięto uroczystie długo oczekiwany pomnik (il. 5). Tydzień później

33 Pasko (2012: 45–53).

34 Kietliński (1973).

Wergiliusz Młyńczyk w rubryce „Sub Verda Stelo” w „Gazecie Białostockiej”, pisząc o uroczystościach, stwierdził:

Jak podkreślano w okolicznościowych przemówieniach, miasto oddało hołd swemu rodakowi, który zaproponował światu wspólny język, służący do nawiązania bliższych kontaktów między narodami, lepszemu porozumieniu się i nawiązania wszechstronnej współpracy. Zrealizowane zostały również postulaty wielu esperantystów zagranicznych, którzy wspierając składkami inicjatywę budowy pomnika, zamierzali w ten sposób oddać hołd miastu znanemu dziś na wszystkich kontynentach, wszędzie tam, gdzie są ludzie mówiący językiem międzynarodowym³⁵.

Można więc śmiało powiedzieć, że w roku 1973 ziszczyły się marzenia kilku pokoleń esperantystów i pomnik Doktora Esperanto wreszcie pojawił się w mieście, gdzie urodził się i wychował, a które miało przemożny wpływ na kształtowanie się światopoglądu Zamenhafa oraz pracę nad językiem uniwersalnym. O wiele za późno, ale lepiej późno niż wcale.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

APB, UWB 1919–1939 = Archiwum Państwowe w Białymstoku.

Urząd Wojewódzki Białostocki 1919–1939, sygn. 37.

APB, AMB = Archiwum Państwowe w Białymstoku. Akta Miasta Białegostoku, sygn. 120.

APB, PMRN w Białymstoku = Archiwum Państwowe w Białymstoku. Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Białymstoku, sygn. 167, 348, 349, 359, 362, 386, 563.

APB, DUUM, Skwer przy ul. Malmeda 1965 = Archiwum Państwowe w Białymstoku. Departament Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku: *Skwer przy ul. Malmeda z usytuowaniem pomnika Zamenhafa (plan zagospodarowania)*, oprac. Helena Sawczuk-Nowara, Białystok 1965.

Źródła drukowane:

Dziennik Urzędowy 1923 = *Dziennik Urzędowy Województwa Białostockiego*, 1 (1 I 1923).

Abramowicz 1932 = Abramowicz A., *Czy pomnik Nieznanego Żołnierza, czy Zamenhafa?*, „Jutrzenka”, 10 (1932): 6–7.

Al ĉiuj Esperantistoj 1960 = *Al ĉiuj Esperantistoj!*, „Pola Esperantisto”, 2 (1967): 22.

Banet-Fornalowa 2003 = Banet-Fornalowa Zofia, *Historio de Esperantomovado en Bjalistoko*, Świdnik 2003.

Banet-Fornalowa 2000 = Banet-Fornalowa Zofia, *La familio Zamenhof*, La Chaux-de-Fonds 2000.

Białostoczanie XX wieku 2000 = *Białostoczanie XX wieku*, red. Daniel Boćkowski, Jan Kwasowski, Białystok 2000.

Cherpillod 1997 = Cherpillod André, L.L. *Zamenhof. Datoj, faktoj, lokoj*, Cougenard 1997.

Czy w tym roku stanie pomnik 1967 = *Czy w tym roku stanie pomnik dr. L. Zamenhafa?*, „Gazeta Białostocka”, 32 (7 II 1967): 6.

Drugi Pokongres 1931 = *Drugi Pokongres Esperantystów w Białymstoku*, „Głos Ziemi Białostockiej”, 184 (13 VIII 1931): 4.

Dziś odsłonięcie tablicy 1957 = *Dziś odsłonięcie tablicy pamiątkowej ku czci Zamenhafa*, „Gazeta Białostocka”, 231 (28–29 IX 1957): 7.

Echa zjazdu 1927 = *Echa zjazdu esperantystów*, „Dziennik Białostocki”, 226 (14 VIII 1927): 4.

Esperanto 1921 = *Esperanto*, „Dziennik Białostocki”, 176 (9 VIII 1921): 4.

Internacia Postkongreso Esperantista 1927 = *Internacia Postkongreso Esperantista. Białystok 7–8 VIII 1927 (kongresa libreto)*, Białystok [1927].

Intervjuo kun Białystoka 1931 = *Intervjuo kun Białystoka vojevodo pri esperanto*, „Pola Esperantisto”, 1 (1931): 3–4.

Jakich gości 1927 = *Jakich gości mieć będzie Białystok*, „Dziennik Białostocki”, 213 (1 VIII 1927): 4.

Kietliński 1973 = Kietliński Marek, *2 września 1973 – Centralne Dożynki w Białymstoku*,

http://www.bialystok.ap.gov.pl/arch/kalendarium/2_09.htm (dostęp 15 VIII 2017).

Korjenkov 2009 = Korjenkov Aleksander, *Homarano. La vivo, verkoj kaj ideoj de d-ro L.L. Zamenhof*, Kaliningrad 2009.

Kraško 1972 = Kraško Ryszard, *Ludwik Zamenhof, twórca esperanta*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 3, red. Jerzy Joka, Białystok 1972: 121–147.

Kto przyjedzie 1927 = *Kto przyjedzie dziś do Białegostoku*, „Dziennik Białostocki”, 219 (7 VIII 1927): 4.

Kucz 2001 = Jan Kucz, *Twórczość z lat 1965–2000*, red. Julita Twardowska, Orońsko 2001.

Kucz 2008 = Jan Kucz, red. Grażyna Wielicka, Warszawa 2008 (seria: Akademia Prezentuje).

Memoriał 1930 = *Memoriał Towarzystwa Esperantystów*, „Reflektor”, 2 (31 XII 1930): 5.

Miasto Zamenhafa 1959 = *Miasto Zamenhafa gościło esperantystów z całego świata*, „Gazeta Białostocka”, 187 (7 VIII 1959).

³⁵ *Uznanie dla białostoczana* (1973: 6).

- Na budowę pomnika 1967* = *Na budowę pomnika dra L. Zamenhofa*, „Gazeta Białostocka”, 39 (15 III 1967): 8.
- Na budowę pomnika 1967a* = *Na budowę pomnika L. Zamenhofa*, „Gazeta Białostocka”, 52 (2 III 1967): 6.
- Na budowę pomnika 1967b* = *Na budowę pomnika Zamenhofa*, „Gazeta Białostocka”, 75 (30 III 1967): 8.
- Na budowę pomnika 1967c* = *Na budowę pomnika Zamenhofa*, „Gazeta Białostocka”, 121 (23 V 1967): 8.
- Na budowę pomnika 1967d* = *Na budowę pomnika Zamenhofa*, „Gazeta Białostocka”, 139 (13 VI 1967): 6.
- Na budowę pomnika 1967e* = *Na budowę pomnika Zamenhofa*, „Gazeta Białostocka”, 145 (20 VI 1967): 8.
- Na razie Pomnik 1972* = *Na razie Pomnik*, „Gazeta Białostocka”, 327 (25 XI 1972): 8.
- O czym ojcowie miasta radzili 1927* = *O czym ojcowie miasta radzili na ostatnim przed wakacjami posiedzeniu Rady Miejskiej?*, „Dziennik Białostocki”, 190 (9 VII 1927): 4.
- O pracach esperantystów 1957* = *O pracach esperantystów słów kilka*, „Gazeta Białostocka”, 176 (26 IV 1957): 4.
- Pasko 2012 = Pasko Artur, Arkadiusz Łaszewicz – *I sekretarz KW PZPR w Białymstoku w latach 1956–1972*, [w:] „Mała stabilizacja” w województwie białostockim 1956–1970, red. Marcin Markiewicz, Białystok 2012: 45–53.
- Pomnik Twórcy Esperanta 1931* = *Pomnik Twórcy Esperanta stanie przy ul. Świętojańskiej*, „Głos Ziemi Białostockiej”, 159 (15 VII 1931): 4.
- Privat 1957 = Privat Edmond, *Życie doktora Ludwika Zamenhofa twórcy Międzynarodowego Języka Esperanto*, Poznań 1957.
- Przygotowania do zjazdu 1927* = *Przygotowania do zjazdu esperantystów. Projekt tablicy pamiątkowej zatwierdzony*, „Dziennik Białostocki”, 205 (24 VII 1927): 4.
- Romaniuk 2011 = Romaniuk Zbigniew, *Zamenhofowie w Białymstoku*, [w:] *Dziedzictwo idei Ludwika Zamenhofa*, red. Andrzej Sadowski, Jan Snopko, Białystok 2011: 21–41.
- Romaniuk, Wiśniewski 2009 = Romaniuk Zbigniew, Wiśniewski Tomasz, *Zaczął się na Zielonej. O Ludwiku Zamenhofie, jego rodzinie i początkach esperanta*, Łódź 2009.
- Słownik artystów plastyków 1972* = *Słownik artystów plastyków. Artyści plastycy Okręgu Warszawskiego ZPAP (1945–1970). Słownik biograficzny*, Warszawa 1972.
- Szapiro 1923 = Szapiro Jakub, *Gvidilo tra Bjalystok la nask-urbo de nia Majstro*, Horrem b. Köln 1923.
- Tymiński 1960 = Tymiński Kazimierz, *Konkurso por monumento al. Zamenhof en Bjalystoko*, „Pola Esperantisto”, 4 (1960): 4–5.
- Uznanie dla białostoczanina 1973* = *Uznanie dla białostoczanina*, „Gazeta Białostocka”, 110 (21–23 IV 1973): 6.
- W hołdzie 1967* = *W hołdzie Zamenhofowi*, „Gazeta Białostocka”, 58 (9 III 1967): 6.
- Wiśniewski 2011 = Wiśniewski Tomasz, *Jakub Szapiro (1897–1941), wybitny działacz ruchu esperanckiego w międzywojennym Białymstoku*, [w:] *Dziedzictwo idei Ludwika Zamenhofa*, red. Andrzej Sadowski, Jan Snopko, Białystok 2011: 43–49.
- Wiśniewski 1988 = Wiśniewski Tomasz, *Jakub Szapiro, wybitny esperantysta białostocki w okresie międzywojennym*, „Białostoczczyzna”, 2 (1988): 27–29.
- Wiśniewski 1987 = Wiśniewski Tomasz, *Ludwik Zamenhof*, Białystok 1987.
- W rodzinnym mieście 1931* = *W rodzinnym mieście Twórcy Esperanta stanie pomnik ku Jego czci. Na uroczystości Pokongresu Esperanckiego w Białymstoku przybędą goście z całego świata*, „Głos Ziemi Białostockiej”, 105 (8 V 1931): 4.
- Wróbel 2013 = Wróbel Wiesław, *Nie od razu pomnik zbudowano... W czterdziestą rocznicę odsłonięcia pomnika Ludwika Zamenhofa w Białymstoku*, Białystok 2013.
- Zjazd pokongresowy 1927* = *Zjazd pokongresowy esperantystów w Białymstoku*, „Dziennik Białostocki”, 220 (8 VIII 1927): 4.
- Zjazd pokongresowy 1927a* = *Zjazd pokongresowy esperantystów w Białymstoku*, „Dziennik Białostocki”, 221 (9 VIII 1927): 4.
- Żelazny 2012 = Żelazny Walter, *Ludwik Zamenhof. Życie i dzieło, recepcja i reminiscencje, wybór pism i listów*, Kraków 2012.

The monument wasn't built in a day... The history of the idea of Ludwik Zamenhof's monument in Białystok

(summary)

The paper discusses more than forty years of the idea of erecting the monument of Ludwik Zamenhof in Białystok, starting from the first concepts of his permanent commemoration and ending in 1973 when the bust of Dr. Esperanto was unveiled in a garden square in the city centre. Attempts to set up a Zamenhof monument are divided into two periods, clearly separated by the Second World War. The first attempt to commemorate Ludwik Zamenhof with a plaque located on the house where he was born in 1859 happened as far back as in the interwar period, in 1923. This idea was realised four years later, during the first post-congress meeting in Białystok. The prime mover behind the event was the Białystok Esperantist Society, led by Jakub Szapiro. In 1930, a second meeting in Białystok was planned, after the World Esperanto Congress in Cracow in 1931. Then the committees of both the after-congress meeting and the construction

of the Zamenhof monument in Białystok had been already established. The author of the monument project was Abraham Ostrzega who designed it in the shape of the Babel Tower. In 1931, a foundation stone was ceremonially placed on a garden square in the front of the May 3rd Park. Nevertheless, Ostrzega's idea did not come to fruition until 1939. After the Second World War, the revived Esperanto movement re-established the idea of erecting the monument of Zamenhof in Białystok. In 1957, a new commemorative plaque was prepared and placed on the building which was located in the place formerly occupied by Zamenhof's house. Furthermore, another after-congress meeting was planned for 1959, in the year of the World Esperanto Congress in Warsaw. A special Monument Erection Committee was established and the location was chosen:

a garden square between Malmeda, Fornalska, and Spółdzielcza streets. In 1959, a foundation stone was placed, and in 1960, Stanisław Lisowski's project was selected. Because of its size and building cost, it was not realised during the next 10 years. After 1970, the monument concept was re-thought and, as a result, reduced to a bust. The approval of the city council and the party authorities as well as the Ministry of Culture was obtained. Also, preparing for the Central Harvest Festival led to gaining funding for the realisation of the monument concept. The bust was made by a young sculptor artist named Jan Kucz. At the end of 1972 the garden square was prepared, and on April 14th, 1973 the bust of Ludwik Zamenhof was unveiled. This event ended the forty-year-long period of endeavour to erect the monument of this great Białystok citizen.